

ANDRÁS SÁNDOR

ÁLOM ÉS KÖLTÉSZET

1

■ Költészetten ódivatúan, ma rendhagyóan azt értem, amit egykor értettek: lírát, drámát, epikát, vagyis alkotást, kirekesztve mindazt az írást, amelyik alkotásokkal foglalkozik. A következőkben ugyanis álmodt és költészetet azon az alapon hasonlítom egymáshoz, hogy mindkettőt meg kell élni, egy álmot és egy költeményt (vagy regényt vagy színműt) megélése viszont nem a környezetben ténylegesen megéltéké, ugyanakkor megélésük nem mondható fiktívnek, hiszen fiktív megélés lehetetlen. Ha egy regény fiktív történet is, megélése nem fiktív, egy költemény ma használatos magyar szóval egy vers viszont maga sem fiktív, nem csak a megélése nem az. Megélésen pedig az érzékelés, az érzés és a gondolás együttesét értem. Az „élmény”, az, amit valaki „megél”, csak valami rendkívüli, mindenképpen emlékezetesre vonatkozik („igazi élmény volt”, mondják), a megélésnek viszont nem kell emlékezetesnek, emlékezetbe hívhatóknak lennie, és az élményeket is el lehet felejteni.

Az álmot mindig megélt, egy alkotás pedig csak akkor költői, művészi (számomra), ha megélt. Tolsztoj tudta, hogy regényt ír, amikor az *Anna Kareninát* írta, tudta, miféle asszonyt ír meg és akar megírni, de ha nem álmodja meg, és nem képes úgy megírni, hogy más is megálmodhassa, vagyis más számára megélhető legyen, akkor vagy rossz regényt ír, vagy nem regényt. Amit a romantika egyik angol költője, Coleridge „a hitetlenkedés szándékos felfüggesztésének” mondott („the wilful suspension of disbelief”), az a hívs fonákja, az olvasottak elfogadva elhitt megélése. Az elfoga-

Nemcsak lát és megél,
aki álmodik, mintha
ébredés után folyamatosságot
érez az, aki álmodott, és
felébredve emlékezik...

dás *folyamata* azonban önkéntelen, akaratlan. A szándék csak az, hogy költeményt vagy regényt olvasok, az olvasás maga fiziológiai-mentális folyamatokat indít meg és futtat. Ha ezek a folyamatok nem válnak megéléssé, akkor csak ismeretekhez vezetnek, és az olvasott nem költői/művészi, ha annak szánták is. (Ez azokra az alkotásokra is érvényes, amelyeket a rábeszélés, a meggyőzés érdekében készített szerzőjük.)

Hasonlítható egymáshoz álmom és alkotás a megélhetőség mellett abban is, hogy mindkettőnél tudat kapcsolódik tudattalan folyamatok elsődlegességéhez, vagyis az álmodó és az alkotó egyaránt eszméleténél van álmodás, illetve alkotás közben. Ez a kijelentés tévesnek tűnhet, hiszen aki alszik, nincsen ébren, és szokásosan úgy gondoljuk, hogy ébrenlét és tudatosság ugyanazt jelenti. Valójában más a helyzet. Nemcsak lát és megél, aki álmodik, mintha ébren lenne, de ébredés után folyamatosságot érez az, aki álmodott, és felébredve emlékezik; azt érzi, hogy az, aki álmában magánál volt, ugyanaz, mint az, aki felébredve van magánál. Csak a felébredés után tudja, hogy akkor ő álmodott, és ami álmában történt, nem történt meg igazán. Én álmodtam, aki most ébren emlékezem arra, amit álmodtam. Én mondom el magamnak vagy valaki másnak, vagy írom naplómbe, mit álmodtam, mi történt velem álomban. Az elmondás igen fontos, hiszen belső beszédben is, szavakkal, nyelvileg fejezem ki azt, számolok be arról, amit álmodtam. Álmodáskor is van némi tudat, eszmélet, az álomra emlékezve pedig mindenképpen tudatánál van, aki *elmondja* azt, amire emlékszik.

Az egyik nagy különbség álmom és költemény között persze abban keresendő, hogy akaratlanul álmodok, de szándékosan alkotok. Megélem, amit álmodok – megéltém, amit álmodtam –, de nem én alkottam; ahogyan azt a hegyet sem, amit múlt héten másztam meg. Álomtudatom se szólhatott bele az alakulásába, ami így a tudattalan műve volt. Kérdés persze, hogy *műve*, alkotása volt-e, amit valamilyen elemélet szerint értelmezni lehet, meg lehet fejteni, vagy csak alakult, méghozzá úgy véletlenül, hogy a véletlen sem alkotta. Az is kérdés, beszélhetünk-e tudattalanról olyan esetben, amelynél tudat nem tételezhető, mint egy földmozgásnál, amelyik hegyet gyűrt a magasba. Harmadik kérdés, hogy azért alkotok-e, mert akarok, vagy azért, mert tudok is, és van tudattalannak mondható készíteményem.

Másik nagy különbség, hogy az álmom privát, az alkotás viszont publikus: mások és többen is megélhetik, sőt kontemplálhatják. És míg egy álmodást csak egyszer lehet álmodni, nincs olyan eszköz, ami lehetővé teszi az újraálmodást, vagyis az újramegélést, egy alkotás mindig egy bizonyos és többnyire sokszorosítható eszköz megalkotásával jár együtt. További különbség, hogy az álmom, ha értelmezhető, az álmodóról jelez valamit, egy alkotás viszont a világról. Különbség az is, hogy az álomban mindig történik valami, mindig egy történet, bármennyire bizarr és értelmetlen legyen is, míg a költői alkotás csak az elbeszélő és a megjelenítő (drámai) alkotásoknál az.

2

■ Az álmodás és a ma többnyire művészeknek mondott alkotás ősi képessége az embernek. Tudósok tanakodnak, álmodnak-e az állatok, és ha igen, melyek az álmodó állatok. Én nem tanakodom. Nagyon határozottan emlékszem egy kutyára, az oldalán feküdt, aludt, hirtelen csaholni kezdett, és a lábai mozogtak, mintha futna. Nem emlékszem, hol történt, mikor, és arra se, ki mondta: „Most valahol vadászik.” A kutya persze domesztikált állat, hat rá a gazdája, de hogyan is vehetné észre, hogy a gazdája álmodik. Öntevékenyen tette, megvolt hozzá a képessége, anélkül hogy bárki képesítette volna rá. Ha pedig a kutya álmodik, a protoember is álmodhatott.

Tudósok tanakodnak afelől is, hogy készítők számára mi lehetett az, amit Magdalená-kori emberek rajzoltak barlangok falára, vagy amit faragtak, főleg nőfigurákat, kő-

ből. Magam a francia paleontológus, Leroi-Gourhan véleményét tartom a legmeggyőzőbbnek, szerinte nyelvi információ nélkül az ilyesmi nem tudható. Példája az, hogy földönkívüliek nem gondolnának átlényegülésre, ha egy kereszten emberi figurát látnak. Azok a nagyon ősi rajzok és szobrocskák feltehetően (a mi fogalmaink szerint) valamiféle kultikus-mágikus célt szolgálhattak, és ha nem is tudni, milyent, egy biztos: készítették őket, szándékosan, míg az álmok akkor is csak készültek, keletkeztek.

Leroi-Gourhan érvelése viszont arra a kérdésre készletet, hogy emlékszik-e a kutya ébredés után arra, amit álmodott. Ezt, ugye, nem tudhatjuk, a kutya nem tud beszélni, és ha értheti is a kérdést: „Hol a csont?“, azt már nem, hogy: „Mit álmodtál?” De ha értené is, mint a csontra vagy a labdára vonatkozó kérdést, válaszolni nem tudna, hiszen beszélni nem tud. Erre gondolva felmerül a kérdés, az emberek tudnák-e, mit álmodtak, ha nem mondanák el, legalább magukban. Nem az a kérdés, tudnák-e, hogy álmodtak, ha épp úgy nem tudnák elmondani, mint a kutya, hiszen annak a lénynek, amelyet embernek mondunk, sajátosága, hogy tud beszélni. A kérdés arra vonatkozik, emlékezne-e egy álmra, ha ébredés után nem mondanák el maguknak, vagy írják le naplóba, hogy mit álmodtak. Lehet-e álmra emlékezni nyelviség nélkül? A kutya példája azt bizonyítja, hogy álmodni lehet, de talán az ébredés utáni, szavakkal emlékezetbe idézett álm is ugyanezt bizonyítja (hacsak nem elmondás közben találom ki az álmodót, van ilyen feltételezés is), ha úgy beszélek róla, magamban vagy másnak, ahogyan arról, amit korábban egy séta közben láttam és éltem meg.

A „talán” az előző mondatban bizonytalanságot jelez. Lehet, sőt gyakori ugyanis, hogy az elmondás után elfelejti az ember, hogy álmodott, és hogy mit álmodott; a naplóba lejegyzett álmodót később úgy olvassa, mintha nem is ő írta volna: semmire sem emlékszik abból, amit olvas. Bizonytalan az is, hogy az ember nyelviség nélkül álmodik-e, azaz máshogyan álmodik-e, mint a kutya. Ez részben annak a kérdése, hogy van-e gondolat nyelviség nélkül, részben azé, hogy gondolat, illetve nyelvi gondolat nélkül van-e megélés. Ez a kettő viszont, és itt bejutunk az álmodás és az álm rengetegébe, kapcsolódik a tudat és a tudattalan megkülönböztethetőségének és a tudat jellegének sokat vitatott kérdéséhez.

A tudattalan például, mind Freud, mind Jung számára nyelviség híján van, képtelen rá – ez egyebek közt azt jelenti, hogy nem tud se „nem”-et, se „taval”-t, se „holnapután”-t mondani/jelezni – de Freud a tudattalan és a tudat közé helyezett egy elő-tudatot mint azt a szintet, amelyen nyelvi folyamatok keletkeznek és működnek. Jung viszont a nyelvi beszédet mint „irányított gondolkodást” különböztette meg az „álmodás és a fantáziálás”-tól mint „csupán asszociáló gondol(kod)ás”-tól.¹ William James nyomán „képekben gondol(kod)ás”-tól.² Ez utóbbi annyiban szabad, hogy nem célirányos, és már tárolt anyagból a múltra vagy jövőre vonatkozik, nem a jelenre, ami az irányított gondol(kod)ás révén alkalmazkodással jár: „A régieknek nem sikerült a szublimálható libidót kiszakítani a másféle természetes viszonylatokból és önkényesen nem antropomorfizált vagy másként hasonlósított anyagokhoz fordítani. A kultúra fejlődésének titka ugyanis a libidó mozgékonyasága és helyezhetősége. Feltételezhető ezért, hogy a mi időnk irányított gondolkodása többé-kevésbé modern eredmény, és hiányzott a korábbi időkben.”

Az „álmodás és fantáziálás” kifejezés azt jelzi, Jung számára nem számított, hogy a szabad asszociációs gondolkodás alvás közben vagy ébren történik, ami arra utal, hogy szerinte van tudatosság álmodás, tehát alvás közben is. Ez megfelel legalábbis az egyik elismert neurobiológus nézetének. Egy másik tudós hipotézisét, hogy „a tudatosság mind az ébrenlét, mind az alvás állapotában” ugyanott képződik az agyban, megtoldja azzal, hogy szerinte a tudatossághoz magát-érzés is tartozik: „Tudatosnak lenni túlmegy az ébren levésen és figyelésen, megköveteli az ön belső érzését a tu-

dás aktusában.”³ Nyilvánvaló, hogy ez megtörténik az álom során is, az álmodó mindig érzi magát ott, ahol van, és tudja, hol van, és mi történik, ez mindegyik álombeszámolóból kitűnik. Csak éppen rájön ébredéskor, hogy nem volt valóban ott, a tudás aktusa ezért téves volt, akár szépet álmodott, akár rémeset. Viszont ha téves volt is, amiről tudott, az álomhelyzetet és az álomeseményt mégis megélte, ha érezte magát. Az érzés valós volt, ha ébredéskor kiderült is, hogy amit érzékelt, nem volt valós, hanem csak hallucináció, álomhallucináció. Akár utalt az álomban magára az „én” szóval, akár nem, érezte magát, volt ön-érzése, érzést viszont nem lehet „csak” hallucinálni, azt érezni kell.

Bonyolítja a helyzetet, hogy ki-ki magát (az önt) csakis nem-magától megkülönböztetve érezheti, és kérdés, ilyen megkülönböztetés lehetséges-e gondolás nélkül. Ha lehetséges, ha például előbb történik fuldoklás, s csak valamivel később következik a gondolat: „fuldoklok”, akkor csak a „fuldoklok” gondolatával együtt élhetem meg, és keletkezhet megélés. (Ez felveti a kérdést, egyetértek-e William James hipotézisével, hogy nem azért kezdek futni, mert megrettentem, hanem azért rettentem meg, mert futni kezdtem.)

Emlékezheth-e hát a kutya arra, hogy álmodott, és mit álmodott, vagy nyelviség nélkül nem emlékezhhet rá? Tudhatja, hogy hol ásott el egy csontot, hol találja meg a labdát, de azt talán nem, hogy álmodott. Ahhoz irányított gondolkodás kell, amire a kutya nem lehet képes, ha nyelviség nélkül nincs rá mód. Ébredéskor el kellett felejtene, hogy álmodott. Nem gondolhatja: „Jaj de jó/kár, hogy felébredtem.” „Csak álmodtam.” Körülnéz, látja, hogy hol van. Esetleg keresi a csontot, amiről tudja, hol ásta el. Odamegy a tálhoz, amiben víz szokott lenni. Tudja, hol van, de az is lehet, csak azt tudja, hogyan kell odamenni, ahogyan egy ember tudja, ha megtanulta, hogyan kell biciklizni. Ezt a lehetőséget, a beidegződést, fel lehet tételezni; az is memória, de feltételes reflex, nem követel meg gondol(kod)ást. Azért említtem, mert az emberek máshogyan vannak ezzel; tudják, hogy álmodtak, gyakran képesek célirányosan emlékezni, emlékezetbe hívni azt, amit álmodtak, és többnyire idővel éppúgy elfelejtik, mint a kutya, hiába emlékeztek rá, mondták el, írták le ébredés után.

3

■ Az álmokhoz azonban különféle módokon lehet viszonyulni, nem csak azért, mert van, aki azt hiszi, meg lehet fejteni őket, és van, aki nem hisz ilyesmiben. Azért is lehet más-másféle a viszony, mert az álmodás sem az volt egykor, mint ma, itt-ott talán még ma is lehet másmilyen, mint szokásos. Még a 20. században is voltak olyan népcsoportok, kultúrák, amelyekben az emberek valós eseménynek hitték, amit álmodtak. Persze nem hitték, hanem tudták, ahogyan én sem hiszem, hanem tudom, hogy most széken ülök. Az álomfejtés, úgy gondolom, csak akkor és ott lett lehetséges, ahol már nem azt hitték az emberek, hogy alvás közben valahol máshol és éberén éltek meg azt, amire felébredve emlékeztek. Értelmezték, ami álmukban történt, de úgy, ahogyan azt, amit ébren éltek meg. Lévy-Bruhl foglalkozott hosszasan azzal, amit „duális egységnek” nevezett,⁴ a bennszülöttek ugyanis semmi problémát nem láttak abban, ha valaki egy időben két helyen volt, akár élt, akár már meghalt. Az egyik példában egy antropológust azzal vádolt egy indián, hogy a kertjéből tököket lopott. Az antropológus érvére, hogy nem lophatott, mert akkor 150 mérföldnyire volt, az indián azt felelte, tudja, de ő akkor is látta, ahogyan a kertjéből tököket lop. Álmában látta, de ténylegesen.⁵ Ez minden bizonnyal rokonítható azzal (de más eset), amikor egy álom olyan plasztikus, hogy valaki azt hiszi, tényleg megtörtént.⁶ Halott is lehet egyszerre eltemetve és eleven máshol. Lévy-Bruhl ebből arra következtetett, hogy saját korábbi és híres elmélete a prelogikus gondolkodásról téves. Lo-

gikusan gondolkodnak a primitívek is, csak más előfeltételezések alapján. Az *érett* egység például számukra problémátlanul fér össze azzal, hogy egy ember két helyen legyen egyszerre. Ha elfogadjuk mindazt, amit tudnak – szerintünk hisznek –, bármilyen hihetetlen legyen is számunkra, észrevehetjük, hogy azokra alapozva ők épp olyan logikusan gondolkodnak, mint mi.

Ezt azért említtem, mert úgy gondolom, a mi előfeltételezéseinkkel alig vagy egyáltalán nem tudjuk megközelíteni az övéket, amelyek Lévy-Bruhl bennszülöttei vagy az „álom-idő” ausztrál bennszülöttei számára hitt valóságok voltak. Én mondom, hogy „hitt” valóság, mert én nem hiszem; ők viszont *tudták*, hogy az úgy van. Hiába értem, amit egy álommal kapcsolatban mondtak, azt már nem, hogyan lehetett az számukra valós, milyen volt az a világ, amelyikben az alvás közben megélt álom ébren megélt esemény lehetett. Én úgy tudom, hogy az olyasmi lehetetlen. A barlang falán látható rajzok pedig inkább ahhoz hasonlatos világban készültek, nem ehhez, amelyikben én élek. (Ebben a világban sokak számára vannak csodák, amelyekben magam nem hiszek, de azokat a csodákat, amelyekben a hívők hisznek, amelyekért az egyház szentté avatott embereket, tanúk ébren látták.)

Egy másik antropológus, Franz Boas jegyezte fel a 19. század végén, a 20. elején, hogy nem tudta megállapítani, a kwakiutl indiánok hisznek-e a Gyilkos Bálnában, egy az ő számára fantasztikus mitikus lényben. Ember formában tudott jelentkezni, bár stilizált hal formájúnak ábrázolták totemoszlopokon és maszkokon. Amikor egyik indián adatközlője azt mondta neki, hogy egy másik indián a Gyilkos Bálna, Boas nem volt biztos benne, hogy az indián szó szerint vagy metaforikusan érti, amit mond. Ebből arra következtetett, hogy az indián maga sem volt már biztos, hisz-e benne. Beszámolója az ősi hit megrendüléséről tanúskodik.

Ez elfogadható következtetés és értelmezés, magam azonban másféleképpen gondolom a hasonlót. Arról érveltem egyszer egy antropológiai folyóiratban,⁷ hogy amikor mi valamit metaforának gondolunk a magunk világa szerint, mert ebben szó szerintiként lehetetlennek hisszük, tévedhetünk. Az ő világukból kell gondolkodni. Vagyis nem a mi világunkhoz kell igazítanunk-fordítanunk, amit mondanak, hanem nekünk kell a miénket, illetve a világot az ő kijelentéseikhez igazítani. Ami a mi számunkra metafora, az ő hitük szerint lehet szó szerinti. Ők, a mi felfogásunk szerint, világot költöttek, nem kijelentéseket.

Minden világ hitt, vagyis valamiféle hitvilág szerint megélt. Erre gondolva Boas dilemmáját azzal jellemezném, hogy az indián hitének megrendülése azt jelentette, ingadozni kezdett a szó szerinti és a metaforikus jelentés között. Ezt a jellemzést azért tartom jobbnak, mert azt sugallja, hogy az indiánban két világ vibrált megélt hétköznapjaiban: az egykori (az ő számára) ősi és a mai modern. A megélés, maga a táj és az élet-környezet lett bizonytalan jellegű. Egyfelől úgy halásztak, mint régen, de másfelől éjszaka fel lehetett gyújtani a villanyt, nappal fel lehetett ülni a vonatra. Ez más, mint a megélés és a tudás közötti különbség, ami a mi világunk jellegzetessége. (A „mi” ilyesfajta kiterjesztése valójában téves általánosítás. Azok a fundamentalista hitűek, akik a bibliai teremtéstörténetet mondják igaznak, és azt akarják taníttatni az iskolákban, maguk is két világban vibrálva élnek, és határozottan az ősiiben akarnak horgonyzódni.)

Tudom, hogy a Föld forog, elhiszem, amit mások mondanak, és mivel elhiszem, hiszem is, hogy úgy van. Megélni azonban nem tudom. Megélésemben a Nap megy le ott a hegy mögé, nem a Föld forog előle el. Egykor nem lehetett különbség megélni és hinni, ahogyan megélni és tudni között sem. „Az élet álom” manierista metaforája vagy akár hite szerint a meghalás már olyan tudott törés volt, amelyet a megélés számára hozzáférhetővé, érthetővé tenni és megélhetővé *fordítani* csak ilyen metaforával lehetett. A Kant jegyezte „kopernikuszi fordulat” a megélni és a tudni

különválását, disszociációját jelezte. Tudhatom ugyanis, hogy valamit nem tudok, de megélni azt, hogy nem élek meg, lehetetlen.

Mіндеzt a metafora, a metaforikusság jellege miatt érdemes figyelembe venni. A metaforát ugyanis érteni kell, amennyiben fel kell figyelni rá – a skizofrének szoktak metaforát szó szerintinek érteni –, de maga a metafora csak érezhetősége révén válik megélhetővé. A metafora egy kissé úgy érezteti két dolog egységét, ahogyan az archaikus törzsi világban valaki egyszerre lehetett ember és tigris, sőt ember és ruha is.

A megélés folyamatának elengedhetetlen tartozéka az érzés, az érzés pedig nem lehet reflexív. Az érzékelés se lehet reflexív – nem érzékelhetem, hogy érzékelek –, az érzés azonban elsődleges, hiszen érzékelés nélkül is érezhetem magam jól vagy rosszul; és a közérzethez is csak érzésre van szükség. Érzés nélkül viszont nem lehet érzékelni. Ahogyan tudat nélkül nem lehet érezni sem: tudattalan állapotban nem érzek semmit, ezért altatnak el operációkor. Az „érezstelenítés”, ha nem altatással végzik, nem tesz tudattalanná, nem jár azzal, hogy semmit sem érzek, magamat sem.

Harry Mulisch egyik regényében egy aneszteziológus úgy hiszi, hogy az elaltatott beteg is érez valamit tudattalanul, vagyis van tudattalan érzés. Ez azonban csak az aneszteziológus véleménye, őt jellemzi mint szakembert és mint embert, szimbolikusan pedig az írónak azt a véleményét, akár helytálló, akár nem, hogy egy elfojtott fájdalom is motivál, vagyis az elfojtott nem tűnt el úgy, hogy nyoma se maradt. A „fájdalom” persze lehet testi is, lelki is, mint maga az „érezés”. Aki sértve érzi magát, az a lelkében, nem a testében érzi így, a sebészi beavatkozás viszont az eleven testben sért valamit, okoz sérülést. Az „érezés” szó kétféle jelentése kétfélére, testre és lélekre, például testi és lelki fájdalomra vonatkozik, ha pedig egyaránt kétfélére, csakis azért, mert mindkettő egyaránt csakis „bent” történik. A sebészi beavatkozás lehet kint, de a fájás, a fájdalomérzet csakis bent érződhet.

Az álom jellegzetessége, hogy az álmodó mindig *érzi* magát, *valahol*, amit *lát* és *ért*, ha csodálkozik is, ha nem érti is, hogyan lehetséges, amit lát. Az álmodó nemcsak magát érzi, hanem valami mást is. Az álmodás mindig megélés, de nem minden megélés álmodás (a szó mai értelmezésében), az ébren megélés pedig mindig kintről érzékeléssel történik. Lévy-Bruhl indiánja úgy hitte/tudta, hogy kintről érzékelve élte meg, ami alvás közben történt vele, amit alvás közben ébren élt meg. Ez olyan hitvilágot jelent, amit magam nem tudok megélni, sőt amit lehetetlennek tartok, miközben tudom, elfogadom, hogy voltak, esetleg még vannak, akik számára az (volt) a megélhető valóság.

Egy vers vagy regény lehet „valóságghű”, olyan, hogy lehetségesnek tartom a benne – a bennem – történeteket, és lehet „fantasztikus.” Az indián álma, az álmában megélték egésze számomra is valóságghű, lehetséges, nemcsak az ő számára volt az. Eből pedig két dologra következtek. Arra, hogy ha hitetlenkedem, azt nem az álomban történeteket illetően teszem, hanem azért, mert amit az indián megélt, azt nem ébren élte meg. Szerintem lehetetlen, hogy alvás közben, megduplázódva, kiment a kertbe, és ott ébren látta, hogy az antropológus zöldséget lop. Az antropológus is megduplázódott, méghozzá úgy, hogy egyszerre százötven kilométernyire volt „saját magától”, egyszerre két különböző helyen két különböző dolgot csinált. A valóságghű és a fantasztikus egyaránt lehet megélhető, mert ami az egyik világban fantasztikus, az lehet egy másikban valóságghű. Hit kérdése, hogy valamit hogyan élek meg. Az indián azt élte meg, amit – szerintem – álmodott, az antropológus pedig azt, hogy az indián elmondta neki, amit ő aludtában ébren megélt. Az álom maga a szerint az összefüggés szerint kétféle, amelyikben keletkezik.

A másik dolog viszont, amire következtek, az, hogy az összefüggés, amibe egy álom kerülhet, valójában háromféle, ugyanis az ébren és az álomban megélt mellett

lehetséges az az összefüggésrendszer is, amelyikbe egy költői-irodalmi mű (általánosítva: egy műalkotás) kerül. Ez az álmodozás, a fantáziálás egyik változata: éber álom. (A német „Tagestraum”, az angol „day-dream” – nappali álom – talán jobb szó.) Ebben az összefüggésben, keretben a megélés független attól, hogy valaki számára valóság-hű-e vagy fantasztikus, amit megél, hiszen a valóság-hű történet se valós, hanem olyan, *mintha* valós lenne. Amikor az indián és az antropológus egymás mellett állt vagy ült, két világ érintette, fedte át részlegesen egymást, és egyik világban élőknek se merült fel, hogy lehetséges egy harmadik világ is. Az antropológus gondolhatta, hogy a bennszülött története fantasztikus, de egyúttal arra is gondolta kellett, hogy a bennszülött számára az a történet se nem fantasztikus, se nem kitalált, de nem is valóság-hű, hanem valós, hiszen valósan élte meg. Látta az antropológust a kertben.

A hitetlenkedés szándékos felfüggesztésével történő megélés, szerintem, funkciójában megfelel annak a hitnek, amelynek köszönhetően az álomban történeteket egy megkettőzött ember alvás közben kilépve magából éberén, tényleges környezetben élt meg. Ezért lehet a költői alkotást úgy értelmezni, hogy az egy „magasabb valóságba” emeli az olvasót, ahogy Arany János írta: „Nem a való hát, annak égi mása, / Amitől függ az ének varázsa.” Mintha ezzel polemizált volna József Attila a maga *Ars poetica*jában, amikor ténylegesen az esztéticizmus, a l'art pour l'art ellen is: „Költő vagyok – mit érdekelne / engem a költészet maga? / Nem lenne szép, ha égre kelne / az éji folyó csillaga. / Az idő lassan elszívárog, / nem lógok a mesék tején, / hörpintek valódi világot, / habzó éggel a tetején.” Az idő elszívárgása a magasabb valóság örökletességének kontrasztja: a valódi világban múlik az idő. A hitetlenkedés szándékos felfüggesztésére viszont nem vagy nemcsak egy *magasabb* valóság, hanem bármilyen költemény „pillanatnyi” („for the moment”) megélése érdekében van szükség.⁸ Lévy-Bruhlnek a hitetlenkedés ilyen felfüggesztésére volt szüksége ahhoz, hogy megbizonyosodjék a bennszülöttek gondolkodásának logikus, nem prelogikus, jellegeről. A bennszülötteknek nem volt rá szüksége, ő hitte, illetve tudta, hogy alvás közben a kertben is volt, és látta, ahogyan az antropológus zöldséget lop.

Hangsúlyozni szeretném, hogy a hitetlenkedés szándékos felfüggesztése nem „mintha”-megélés, nem úgy megélés, mintha valami igaz lenne. Ezt értettem azon, amit a metaforáról mondtam, és ami arra utal, hogy egykor a meghalás nem azt jelentette, amit most, mert a halandóság nem az élet végét jelentette. Még „az élet álom” metafora is csak a „földi”, az „evilági” életre vonatkozott, mert az örök élet tétélezésén, a meghalás mint felébredés hitén alapult. A földi-evilági álomból ébredést lehet az öröklét hitével érteni – Coleridge hívő volt –, de lehet a földi-evilági mint egyetlen élet másként, alternatív megélésének hitével is. A költői alkotás ilyen alternatív megélés, Coleridge ezt is hitte, vagyis nem Nietzsche véleményén volt, hogy „a művészet az utolsó transzcendencia”.

4

■ Az ember álmában olyasmit él meg, ami ténylegesen nem történt meg, de *érezhető* volt, és hiába tudja, hogy csak álmodott. Egy alkotás esetében szintén olyasmit él meg, ami nem történt meg, viszont azt tudja, hogy szándékosan élte bele magát valamibe, függesztette fel a hitetlenkedést, ami egy álom esetében lehetetlen. Egyaránt megélek álmot és alkotást, de nem egyformán élem meg őket, ahogyan létrejöttük is más-másféle módon történik. A különbség jellemzéséhez nem elegendő sem a tudat és a tudattalan, sem a szándékos és az önkéntelen közti megkülönböztetés. Valamennyi tudatosságra szükség van az álmodásnál, ha emlékezni lehet egy álomra, és ha valami megéltre lehet emlékezni. (Egy tanulmány, szakszöveg vagy újságcikk esetében is megélem, hogy olvasom, de nem azt, amit olvasok, illetve amiről olvasok.)

Ha pedig véletlenül szemtanúja vagyok egy tényleges balesetnek, önkéntelenül lettem szemtanú. Egy alkotásnál a hitetlenkedés szándékos felfüggesztését a megélés igénye teszi szükségessé.

„Négykézláb másztam. Álló Istenem / lenézett rám és nem emelt föl engem”, írta József Attila egy versben, ami áltál költemény, hogy megélhető: a szöveg érzéki folyamatokat vált ki. Nincs mód számomra, hogy az „Álló Istenem” ne valamiféle álló és nagy alak „képzetét” „ébressze” bennem, bár nem képzelek semmi határozott alakot. Tudom, illetve tudni vélem, hogy aki megszólal, nem mászott négykézláb, a „Négykézláb másztam” metafora, viszont (épp ezért) olyan, hogy a megszólaló érzését érezteti – velem/bennem, de úgy, hogy az övének érzem és hiszem. Én „mondom” első szám első személyben, amit ő. Ezt a metaforát a „lírai én” szakkifejezés elfedi, mivel azt jelenti, hogy a költő nem magánszemélyként, természetes „én”-nel szólal meg. A szakemberek általában megfélekednek a megélésről, arról, hogy egy ember, a költő a metaforával egy szó szerinti, azaz valós érzést, lelki állapotot fejezett ki, közvetített, amire szó szerint használt szavakkal nem lett volna képes. Az érzésnek az a természeti jellege, hogy nincs kint: intenzív, nem extenzív (vagyis nincs kiterjedése). A „metafora” jelentése fogalmi: „átvitt értelmű”, a metaforák viszont, képiségük révén, érzéskeltők: meg kell élni őket.

A szóban – a metaforikus szóban – forgó érzés ráadásul komplex, ugyanis egy belső megélés érzete. Ha álmodtam volna a verssort, minden bizonnyal élesebben láttam volna, egy szó szerint négykézláb mászó, mezítelen vagy felöltözött, valamiféleképpen kinéző álomkép-alakot. Nem tudom, mit éreztem volna álmodás közben, ébredés után. De úgy gondolom, hipotetikusán, hogy nem azt, amit a költemény olvasásakor. Ébren olvasom vagy hallok (ha betéve tudom), és tudok róla, hiszen közben érzem, hogy például egy széken ülök, egy szobában. (Moziban is érzem az ülést és a termet, bármennyire is leköt, amit látok-hallok-gondolok, révükön érzek és megélek.) A disszociáció akkor is működik, amikor nem tudok róla, nem figyelem.

A vers így megy tovább: „Ez a szabadság adta értenem, / hogy lesz még erő, lábra állni, bennem.” Ebben értésről van szó, nem négykézláb-mászásról, ezért is tartom ezt a verset jó példának arra, hogy költeményben, akár csak regényben, sok érthető-értendő közlemény lehetséges, de az érthető közleménynek érezhető vallo-másnak kell lennie. Hallucinatorikusan hallok, hogy valaki mondja, és megélem, hogy ő mondja, hiszen mondom. Ha nincs jól együtt értés és érzés és (belső) érzékelés, csak azt élem meg, hogy értem, amit olvasok, vagyis csak szemantikus információt kapok.

Ébren megéléskor a kívülről-érezékelést (exterocepciót) elnyomja a belülről-érezékelés (az interocepció): nem a papíron láthatókat, nézésüket vagy hallgatáskor a hallható hangokat élem meg, hanem azt, ami érzékelésük révén bennem keletkezik. Mivel egy alkotás egésze valamiféle tömörítéssel kerül a hosszú távú memóriába – az ún. munkamemória legfeljebb tizedmásodpercig raktároz –, egy alkotást már mindig a memóriából előhívódók révén, vagyis belülről élek meg, akkor is, ha közben kívülről érzékelek. Az *Anna Karenina* szövegét nem is lehetséges egyszerre érzékelni; nem a szöveg, hanem, valamiféle tömörítésben, az *alkotás* egésze van a memóriában. Arra kapcsolódva lehet, az alkotás egészén belül, hol erre, hol arra a részre ugorva gondolni vagy mondani valamit.

5

■ Álom és alkotás közötti, már említett különbség, hogy egy-egy álmodót még akkor sem én alkotja, amikor felébredve én beszámol róla. Alakult, és gyakran nem tudni, miért úgy, ahogyan felébredve emlékezni lehet rá. Gyakran bizarr, fantasztikus és értelmetlen. Legalábbis a felébredt álmodó nem érti, amit álmodott. A költői és általa-

ban művészi alkotásokat viszont alkotják, még a dada és a szürrealista, sőt a szemantikát nélkülöző verseket, írásokat is. Mindig van értelmük, akkor is, ha nincs. Akkor ugyanis az az értelmük, hogy szemantikailag érthetetlenek, vagy az, hogy csak hatásuk van, mint szélsőséges esetben a hangverseknek. Minden közreadás elvárással történik, és elvárásra készlet. Egy álom viszont csak egyetlen példányban készül, és csak az álmodó emlékezhet rá.

Mindig felmerülhet a kérdés: „Ezt meg miért álmodtam?“, ami egészen más kérdés, mint ez: „Ezt meg miért írta Kosztolányi?“ vagy: „Ez a vers mit akar mondani?“ Fordulhatok persze értelmezőhöz segítségért. Álomfejtésért manapság pszichológushoz, de ez utóbbihoz azért, mert valami bajom van, nem azért, mert nem értem, miért álmodtam egy álmot. Irodalmárhoz viszont azért fordulok, ha egyáltalán, mert az alkotással van bajom, vagy kíváncsi vagyok, mit lehet róla mondani. A pszichológus kénytelen-kelletlen valamiféle elméletet használ arról, hogy mi az álom, az álmodás, és hogy adott álmokat hogyan lehet értelmezni. Az irodalmár is gyakran ezt teszi, de az értelmezésnél gyakran nem egy bizonyos elméletet követ, és az alkotást nem megalkotója életének részleteivel igyekszik értelmezni. Az életrajzzal értelmezés egy ideje elkerülendő módszer, de ha nem kerülik el, a szerző élete eseményeinek és viszonyainak figyelembe vétele akkor is az alkotás értelmezése érdekében történik, míg a pszichológus többnyire, éppen fordítva, az álmot a páciens bajának felderítése és megszüntetése érdekében értelmezi.

Engem itt nem az álmok megfejtése és az alkotások értelmezése érdekel, hanem egymáshoz való viszonyuk, amihez csak az álmodás és az alkotás más-más jellegét kellene ismerni. A kérdés kettős: egyfelől miért álmodunk, másfelől mit kezdünk az álmokkal és az alkotásokkal? Az álmodásról, okáról és jellegéről nincsen semmiféle konszenzus, számos elmélet vetekszik egymással. Számomra, sajnos, ez idő tájt az az elmélet tetszik legérdekesebbnek, amelyik az itt vázolt összefüggésben, úgy tűnik, használhatatlan. Röviden ugyanis a következő. Az álmodás az előző napi információk feldolgozásának és elraktározásának a járuléka.⁹ A begyűjtött információknak bizonyos helyekre kell kerülniük a hosszú távú memóriában, ami azzal jár, hogy a meglévőket megerősítik, modifikálják vagy cserélik. Ez az elmélet nem magyarázza meg persze, miért álmodunk, az információk feldolgozása miért nem történik teljesen tudattalanul, viszont lényegileg kizárja az álmok értelmezhetőségét.

A memóriáról igen keveset tudnak a szakértők, még az is kérdés, hogy egyetlen memóriarendszer van-e különféle funkciókkal, vagy több külön-külön rendszer. Csak abban van némi egyetértés, hogy megkülönböztethető egymástól a deklaratív és a procedurális memória: más emlékezni arra, mit jelent a „bicikli” szó, tudni, mi a bicikli, és más emlékezni arra, hogyan kell biciklizni. Egy másik és szintén eléggé konszenzuális vélemény, hogy megkülönböztethető egymástól az önéletrajzi – egyesek szerint az epizodikus – memória és a szemantikus és/vagy az enciklopédikus memória. Abban is van némi egyetértés, hogy a memóriaegység, az engram nem egy helyen van elraktározva az agyban, hanem sokfelé. (A narancs szaga például nem ott, ahol az íze vagy az alakja.) Ez annyiban érdekes szerintem, hogy ha az álmodás valóban az információfeldolgozás járuléka, több helyen mozgathatja meg a memóriában raktározottakat, többfelé asszimilál meglévőkhöz új információkat, és egy ilyen folyamat furcsa keveredésekhez vezethet. Minden motiváció nélkül kerülhetnek egymás mellé és egymás után különféle képek.

Az álmok cselekményessége, szekvenciába szerkesztődése, úgy tűnhet, nehezen egyeztethető össze az információfeldolgozás elméletével, de valójában az olyan információt is fel kell dolgozni az önéletrajzi (epizodikus) memóriába raktározódás során, mint például: kölcsönkértem pénzt Pistától. Vannak tehát emléképek, amelyek nem fogalmi általánosítások, hanem konkrétak, egyediak, és konkrét viszonylatok-

kal-vonzatokkal járnak együtt. Összekeverülhetnek ezért az álomfeldolgozás során olyan képekkel, amelyeket a begyűjtés során önéletrajzilag nem vonzottak. Figyelembe lehet venni azt a körülményt is, hogy az álmok csak úgy maradnak meg, hogy ébren emlékezünk rájuk, így magyarázható például az a jól ismert disszociációs asszociáció, hogy tudtam, hol vagyok, de a szoba egészen máshogy nézett ki, talán csak az álomra emlékezés nyelvileg közvetített folyamatában keletkezik, és a keveredésre csak a visszaemlékezéskor jövök rá, álomban nem lepett meg.

Az információfeldolgozás elmélete is tételez tudattalant, hiszen az alvó nem tudja, hogy az ágyában alszik, de az nem dinamikus, nem motivált álmokat gerjeszt, hanem olyanokat, amelyeknek nincsen semmiféle értelmük, jellegüknél fogva nem értelmezhetők.

A pszichoanalitikus álomfejtés-elméletek szerint a jelentős álmoknak értelmük van, elemezhetőek, viszont egyik elmélet sem alkalmazható költői-irodalmi alkotásokra, hacsak nem szerzőjüket akarja valaki analizálni; és még akkor sem, hiszen Freud is, Jung is határozottan mondja, hogy az álmodó egy gyógyulást kereső páciens, és szóbeli információira az álmokkal kapcsolatban feltétlen szükség van. Egy költői alkotás viszont nem adhat szóbeli információt, nem produkálhat több szót, mint amennyiből áll. Más szövegek figyelembevétele viszont az értelmező, nem a szerző választása szerint történik. A különféle irodalomelméletek nem alkalmazhatók a jelentős álmokra, ráadásul persze ezek sem tudósítanak arról, miért készítene az emberek alkotásokat.

Van akkor értelme összehasonlítani egymással az álmot és a költői-irodalmi alkotást? Szerintem van.

A költői-irodalmi mű készítése történhet mintha álomban, de bármilyen „ihletből” eredjen is, ébren, tehát *mintha* álomban történik. Még a szürrealista automatikus írás is – aminek ötlete éppen a pszichológus Jung módszerének transzponálása volt: ő pszichés betegek diagnosztizálására találta ki és használta – *mintha* álomban készül; a toll azért mondja tollba önmagát, hogy kikapcsolja a *reflexív* gondolkodást, illetve azt, amit Jung „irányított gondolkodásnak” mondott. Magát a *gondolást*, az írás közben adódó automatikus asszociálást nem lehet kikapcsolni, ahogyan írásnál se lehet az ébrenlétet (alvás közben nem lehet írni). Azt is gondolom, hogy Breton tudatosan válogatott és választott automatikus írásai közül, vagyis nem mindent érzett és ítélt jónak, közreadhatónak, amit leírt. Burroughs és Gysin is minden biztonnal megválogatta, melyik „cut-up”-ot publikálta. A tudatkontrollnak ez a valóban legminimálisabb változata, határeset, a legspontánabb költői-művészi írásnál és az írás elhagyásával készített szövegek esetében is működik.

Nem lehet tehát egy kalap alá venni álmot és alkotást, bár költők olykor hajlanak rá. Az említett Coleridge is, igen híresen, azt állította, hogy egyik legjelentősebb és az angol költészet egyik legkiválóbb versét mintegy álmban, magánkívüli állapotban írta, és azért hagyta félbe, mert valaki megzavarta. Nem olyan régen állapították meg a kéziratból, hogy bizony dolgozott ő azon, és a zavaró látogató is valószínűleg fabuláció volt.

Ugyanakkor nem lehet teljesen megkülönböztetni egymástól a kettőt. Álomra való képesség nélkül nem lettek volna képesek az emberek még a Magdaléna-korban sem művészetre, és szinte biztos, hogy költészetre sem. Biztos az is, hogy másképp hitték, hogy mi az álom, mi a barlang falára rajzolt bölény, mint manapság szokás. Ugyanazt gondolták és élték meg másként. Ezért tartom érdekesnek azt a meggyőződést, hogy valaki alvás közben máshol is lehet, valóban megtörténtnek hiszi és tudja azt, amit szerintünk csak álmodott. Mi hasonlítható módon gondoljuk, hogy egy költői-irodalmi, általánosságban: egy „művészi” alkotás nemcsak álom, hanem egy-fajta valóság.

Álom és költemény, álmodás és költészet viszonyát így vázolhatom fel hozzávetőlegesen, három szakaszban.

AZ ÁLOM

A KÖLTEMÉNY

a) valós történés, alvás közben ébren	a) őserők ténykedésének megidézése mítosz
b) valóban jelent valamit rejtjelesen	b) valós élet rejtelmek: elmond sorsokat
c) (1) valóban segédeszköz diagnózishoz (2) valóban nincs semmi jelentősége	c) (1) rejtelmek elemzése: mítoszkérés (2) szórakoztatás-időtöltés, játék a megidézéssel és az elmondással

Összefoglalva: az álom hitt jellegének mindig megfelelt a költészet egy bizonyos jellege. Ez érthető, hiszen sohasem lehetett tudni, *miért* álmodik az ember, és mindig érthetlennel-tudattalannal kellett szembesülni. A tudattalanhoz való tudatos(an tevékeny) viszony határozza meg viszont mind az álmodás, mind a költészet (vélt) jellegét.

A jelenlegi helyzet szerintem azért *messzemenően* üres, mert (c1) a diagnózishoz tudni kellene, mit akarunk diagnosztizálni, és e tekintetben nagy a zavar („Mi az ember?”), a cél nélküli keresés pedig magával a kereséssel reméli megtalálni a célját. Ezek mellett (c2) eltöprel (a korábban alig meglévő) semmibevevése az álmoknak, az álmodásnak és a jelentéktelenségekkel folytatott játék, játszadozás. Jelenleg is vannak persze, akik sejtik, mi az ember, akit érdemes álmaival diagnosztizálni, és akik költőileg elemezni igyekeznek a rejtelmeket, és keresik a létezés mítoszát. A szórakozást nem kívánom leszólni, csak a számomra színvonalatlan szórakozást és túlságosan semmitmondó játékot nem tartom sokra a költészetben. A szavak virtuózai figyelemre méltók, mint minden virtuozitás, de a virtuóz hegedűsnél a virtuozitást figyeljük, nem azt, amit játszik, nem a zeneszámot, és a virtuozitásnak igen kevés köze van az álmokhoz.

■ JEGYZETEK

1. Németül (ahogyan angolul, franciául is) egy szó van arra, ami magyarul „gondol” és „gondolkodik”, a különbség jellegzetes: „azt gondoltam, otthon vagy” más, mint „arról gondolkodtam, otthon vagy-e most”.
2. C. G. Jung: Wandlungen und Symbole der Libido. Beiträge zur entwicklungsgeschichte des Denkens (1912). Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1991. 30 skk. Ezt az első kiadást, amelyik még Freud folyóiratában jelent meg egy évvel különválásuk előtt, 1924-ben és 1937-ben újra megjelentette, és 1950-ben átdolgozott formában adta ki.
3. Antonio Damasio: The Feeling of What Happens. Body and Emotion in the Making of Consciousness. Harcourt (Harvest Book), San Diego, New York, London, 2000. 250.
4. Lucien Lévy-Bruhl: Les carnets. Presses Universitaires de France, Paris, 1949; The Notebooks on Primitive mentality. Transl. Peter Riviere. Blackwell, Harper and Row, Oxford, New York, 1975.
5. Notebooks 5.
6. Ernest Jones: On the Nightmare. Liveright, New York, 1971. 58.
7. „Metaphor and Belief”. Journal of Anthropological Research vol. 42, nr. 2, Summer 1986. 101–122.
8. Az idézet egésze: „törekvésem természetfeletti, legalábbis romantikus személyekre és karakterekre irányuljon, és úgy, hogy benső természetünkől és emberi érdekünkől az igazságnak annyi látszatát vezessük át, amennyi elegendő ahhoz, hogy a képzelet árnyai számára meg lehessen szerezni pillanatnyilag a hitetlenkedésnek azt a szándékos felfüggesztését, amelyik a költői hitet alkotja.” Biographia Litteraria, XIV fejezet.
9. Jonathan Winson: Brain and Psyche. The Biology of the Unconscious. Vintage Books, New York, 1985.